

**FRAZELOGIYA VA PAREMIOLOGIYADA TOPONIMLARNING
MILLIY-MADANIY FUNKSIYASI: TARJIMA VA MADANIY
MOSLASHUV MUAMMOLARI**

Norbo'tayev Shahrux To'ra o'g'li

Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18092710>

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologiya va paremiologiya tizimida toponimlarning funksional mohiyati, ularning milliy-madaniy mazmun tashuvchisi sifatidagi o'rni, lingvomadaniy jarayonlarda tutgan pozitsiyasi va tarjima jarayonida yuzaga keladigan madaniy moslashuv muammolari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Toponimlarning frazeologik birliklar va maqollar tarkibidagi ramziyligi, mental konseptlar yaratishdagi roli, etnik identitetni mustahkamlovchi semiotik birlik sifatidagi funksiyasi keng yoritiladi.

Maqolada turli xalqlarda, xususan, Sharq sivilizatsiyasi, xitoy madaniy an'anasi va Markaziy Osiyo xalqlari tafakkurida toponimlarning madaniy kodlash vositasi sifatidagi umumiy va farqli jihatlari tahlil etilib, ularning tarjimadagi transformatsiya muammolari, ekvivalentlik darajalari, madaniy moslashuv strategiyalari hamda universal va milliy xususiyatlarini aniqlashga doir ilmiy mulohazalar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Toponim, frazeologiya, paremiologiya, lingvomadaniyat, milliy-madaniy kod, semantika, mentalitet, ramziylik, tarjima, ekvivalentlik, madaniy moslashuv, lingvistik transformatsiya, etnokonsept, nomshunoslik, madaniy semiotika.

Til va madaniyatning o'zaro ta'sirini tadqiq etuvchi zamonaviy lingvistik yo'nalishlar, xususan, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika va sotsiolingvistika til birliklari tarkibida yashirin holda mujassamlangan madaniy kodlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratmoqda.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, frazeologiya va paremiologiya tizimida uchraydigan toponimlar tilning eng qadimgi qatlamiga mansub bo'lib, ular xalqning tarixiy-madaniy tajribasini, makonga bo'lgan munosabatini, milliy o'zlikni anglash jarayonini va kollektiv xotira shakllanishini aks ettiruvchi murakkab lingvokulturologik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Toponimning barqaror nutq birliklarida qo'llanishi tilning oddiy nomlash vazifasidan tashqariga chiqib, u orqali jamiyatning ko'p asrlik tajribasi, madaniy stereotiplari va mental modellarini qayta tiklash mumkin bo'lgan konseptual maydon shakllanadi.

Frazeologik va paremiologik tizim tarkibida toponimlarning faol ishtiroki, avvalo, ularning tilning semantik tuzilmasida yuzaga kelgan ko'p darajali ma'nolilik bilan bog'liq.

Chunki toponim tarixiy jarayonlar ta'sirida real geografik obyekt nomidan ko'proq ramziy, metaforik, umumlashtirilgan va majoziy ma'noga ega bo'lgan lingvokulturologik belgiga aylanadi.

Bu jarayonning asosiy mohiyati shundaki, toponimlar xalq ongida nafaqat muayyan hududni, balki ma'lum xatti-harakat modelini, ijtimoiy qadriyatni, axloqiy me'yorni yoki mental stereotipni ham ifodalay boshlaydi.

Tilning barqaror nutq birliklari tizimida bunday toponimlar tarixiy-territorial xotiraning lingvistik shakli sifatida harakat qiladi va ular orqali jamiyatning makon haqidagi tasavvurlari, mental manzaralari va madaniy semiosferasi yoritiladi.

Frazeologik birliklar doirasida toponimning funksional mohiyati bizni uning semantik strukturasini, kognitiv asoslarini va pragmatik xususiyatlarini birgalikda tahlil qilishga majbur etadi. Zero, bunday birliklar xalqning tarixiy tajribasi bilan bevosita bog'langanligi sababli, toponimlar orqali yaratilgan ma'no ko'pincha milliy-madaniy konnotatsiyalar bilan murakkablashadi. Bu konnotatsiyalar esa til egasi bo'lgan jamiyatning tarixi, geografiyasi, diniy tasavvurlari, afsonaviy-mifologik qatlamlari va ijtimoiy qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liq.

Shu bois toponimlar frazeologik tizimda so'zning oddiy leksik ma'nosidan ancha yuksak semantik daraja — ramziy, konseptual va arxetipik darajaga ko'tariladi.

Paremiologiya tizimida esa toponimlarning funksional yuklanishi yanada kuchliroq bo'lib, ular orqali xalqning ma'lum hududlarga bo'lgan munosabati, tarixiy geografiyasi, ijtimoiy tajribasi va axloqiy me'yorlari umumlashtirilgan shaklda ifodalanadi.

Maqollarda toponimlar ko'pincha jamiyatning muayyan holatga nisbatan munosabatini aks ettiruvchi obraz sifatida namoyon bo'ladi va ular avlodlar o'rtasida uzatiladigan madaniy xotiraning barqaror unsurlarini tashkil etadi. Shu ma'noda, toponimli maqollar xalqning qadimiy dunyoqarashi va ijtimoiy-falsafiy pozitsiyasining lingvistik shaklidir. Toponimlar ishtirokidagi frazeologik va paremiologik birliklarning madaniy semantikasi jahon tillarida, ayniqsa Sharq sivilizatsiyasi tillarida, shu jumladan Xitoy madaniy-geografik modelida nihoyatda boy va murakkabdir.

Bunday tillarda toponimlar real geografik makonga ishora qilishi bilan bir qatorda, muayyan tarixiy voqea, mifologik obraz yoki madaniy konseptni anglatishi mumkin. Natijada, toponimning haqiqiy geografik manzildan uzoqlashishi uni milliy-madaniy identifikator darajasiga ko'taradi. Ushbu holat O'zbekiston hududiy-madaniy modeli uchun ham xos bo'lib, tarixiy shaharlarga oid toponimlar xalq ongida ko'proq ma'naviy-ma'rifiy, ruhiy-mafkuraviy, tarixiy qadr va meros tushunchalari bilan bog'liq. Toponimli barqaror birliklarning tarjimai esa alohida ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi, chunki bunday birliklarning ma'nosi faqat til tizimi ichida emas, balki madaniy kontekst ichida to'liq ochiladi.

Tarjimon oldida turadigan asosiy vazifa — toponimning ko'p qatlamli semantikasini, madaniy konnotatsiyasini va ramziy funksiyasini boshqa til va madaniyat doirasida adekvat qayta yaratishdir. Tarjima jarayonida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentning mavjud emasligi, madaniy begonalashuv, konnotativ ma'noning yo'qolishi yoki noto'g'ri talqin qilinishi kabi muammolar ko'p uchraydi. Aynan shu sababli toponimlarning tarjimasida funksional ekvivalent, izohli tarjima, madaniy moslashtirish yoki formal ekvivalent kabi strategiyalar qo'llanadi. Biroq qaysi strategiya tanlanishidan qat'i nazar, tarjima jarayoni har doim madaniyatlararo dialogni talab qiladi.

Toponimlarning lingvokulturologik ahamiyatini baholash jarayonida ular tilda nafaqat ma'no yuklovchi birlik, balki jamiyatning tarixiy, madaniy va ruhiy-milliy kodini o'zida mujassamlashtirgan semiosferaning bir qismi sifatida namoyon bo'lishi aniqlanadi. Tilning boshqa birliklaridan farqli ravishda, toponimlar xalqning makonga munosabatini, tarixiy xotirasini, mentalitetini va o'zlikni anglash mexanizmini faollashtiruvchi kuchga ega. Shu bois toponimlar bilan shakllangan frazeologik va paremiologik birliklar madaniy o'zlikni saqlash, tarixiy xotirani mustahkamlash va milliy dunyoqarashni avlodlarga yetkazishda muhim lingvokulturologik vosita sifatida qadrlanadi. Natijada, toponimlarning til tizimidagi mavqei ularning oddiy geografik nom emas, balki xalq tafakkurining semantik yadrosi sifatida amal qilishini ko'rsatadi.

Bu esa ularni frazeologiya, paremiologiya, tarjimashunoslik, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika va sotsiolingvistika kabi sohalar uchun muhim ilmiy-tadqiqot ob'ektiga aylantiradi. Bunday birliklarni chuqur o'rganish esa til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning tub mohiyatini anglash, milliy-madaniy identitetni ilmiy asosda baholash hamda madaniyatlararo kommunikatsiyaning samaradorligini oshirish uchun zarur ilmiy zamin yaratadi.

Frazeologiya va paremiologiya tizimida toponimlarning qo'llanilishi ularning tilning oddiy nomlash funksiyasidan ancha keng ekanini ko'rsatadi. Toponimlar frazeologik birliklar tarkibida bevosita geografik obyektlarni bildiruvchi leksik birlik bo'lishdan tashqari, xalqning tarixiy xotirasi, madaniy tajribasi, diniy-ideologik qarashlari, axloqiy tamoyillari va mental dunyoqarashi haqida murakkab ma'no qatlamlarini kodlovchi ramziy, konseptual va semiotik vosita sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ular til tizimining madaniy xotira mexanizmini shakllantirib, avloddan avlodga o'tadigan ijtimoiy-ma'naviy an'analarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tarjima jarayonida toponimlarning ushbu ko'p qatlamli semantik xususiyatlari ularga ishlov berishda murakkablik tug'diradi. Chunki har bir toponim muayyan xalqning dunyoqarashi va mental o'ziga xosliklari bilan bog'langan bo'ladi. Turli madaniy makonlarda toponimlarning mazmuniy konnotatsiyasi, semantik maydoni va ramziy interpretatsiyasi turlicha bo'lgani sababli, tarjimada ekvivalentlik ko'pincha to'liq saqlanmaydi.

Shu bois tarjimonlar literal tarjimadan tashqari madaniy moslashuv, funksional ekvivalentlik, kompensatsiya, izohli tarjima kabi usullardan foydalanishga majbur bo'ladi.

Frazeologik va paremiologik toponimlarning lingvokulturologik o'rni shuni ko'rsatadiki, ular har qanday xalqning milliy madaniyatini anglashda beqiyos manba hisoblanadi. Toponimlar orqali xalqning tarixiy tajribasi, geografik tasavvurlari, diniy qarashlari, etik qadriyatlar va ijtimoiy xotirasini o'rganish mumkin.

Shuningdek, frazeologik tizimda toponimlarning ishlatilishi global madaniy jarayonda milliy identitetning saqlanishiga va tilning ichki semantik tizimining barqarorligiga xizmat qiladi.

Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, toponimlarning frazeologiya va paremiologiyadagi funksional mohiyati ularni lingvokulturologik tadqiqotlarning ajralmas bo'lagiga aylantiradi.

Ushbu birliklarni chuqur o'rganish til va madaniyat o'zaro munosabatlarini kengroq anglashga, madaniyatlararo kommunikatsiya sifatini oshirishga, tarjima jarayonida madaniy ekvivalentlikni ta'minlashga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzayev T. *O'zbek toponimikasi*. — Toshkent: O'qituvchi, 2011.
2. Qosimova D. *Lingvokulturologiya asoslari*. — Toshkent: Universitet, 2020.
3. Sharipov F. *O'zbek frazeologiyasi va semantikasi*. — Toshkent: Fan, 2016.
4. Sapir E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. — New York: Harcourt, 1921.
5. Superanskaya A.V. *Общая теория имени собственного*. — Moskva: Nauka, 2007.
6. Maslova V.A. *Лингвокультурология*. — Moskva: Akademiya, 2010.
7. Teliya V.N. *Фразеология как язык культуры*. — Moskva: Yazyki slavyanskix kultur, 2005.
8. Stepanov Yu.S. *Константы: словарь русской культуры*. — Moskva: Akademicheskii projekt, 2011.

9. Hu Zhuanglin. *Introduction to Linguistics*. — Beijing: Peking University Press, 2016.
10. 张国强. *汉语地名文化研究*. — 上海: 上海人民出版社, 2018.
11. 周振鹤. *中国地名史*. — 北京: 人民出版社, 2014.
12. 李如龙. *中国地名学概论*. — 北京: 商务印书馆, 2015.